

նել նա: Եկեղեցւոյ մէջ կը տեսնեմ նաեւ թեաւոր աշտանակներ՝ որոնք սեւ փայտէ են և արծաթով ազուցուած, Տիրամօր պատկեր մը՝ ապակիի վրայ նկարուած, որ շատ գեղեցիկ է. նաեւ մարմարայն ընդունարան մի՝ որ այժմ մկրտութեան աւագանի տեղ կը գործածուի, շորս կողմէն զարդագործուած ժպտերես մանուկներու դրասանգներով: Գրմբէթի մի մասին մէջ ազուցուած է փոսփորափայլ քար մը՝ առ որ ամենայն յարգանք կը նային հաւատացեալք, զոր և ինձ զիտել տուաւ քահանայն զիտակով մը: Եկեղեցւոյ յատակագիծն կատարելապէս բոլորածն է կողմնակի վեց մատուռներով ուրոնք նոյնպէս բոլորածն են, յորոց կը զարուզի միայն աւագ խորանին ետեւի կողմի ձեւն: Եկեղեցւոյ՝ արտաքսապէս աղիւսածեփ քարերով շինուածքն՝ զիս տարակոյսի մէջ ձգեց, իր յեղանակի գործ ըլլալուն վրայօք: Խտայացի քահանային շիրմը գտնելու համար գերեզմանատունը կ'երթամ շրջագայելու, բայց չեմ կրնար գտնել:

Շարայարելի

ԲՆԱՇԽԱՐՀԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆ

(Շար. տես էջ 168)

ԱՌԱՅԻԱԿ ԿԱՄ ԱՌԱՅԻԱ (Նոր քեր). Գղ. AKHALTZIKH. Թ. ۱۳۳۱. Բ. AXALQIXA. Վ.

ձեռքոյ լցօնց. — Դիտար բերդաքաղաք համանուն գաւառի, նշանաւոր հնութեամբն, նկարչական լեռանցամէջ գեղեցիկ դիրքովն և պատմական բազմադիմի ղեպքերովն: Ըստ ազգային և օտար բանասիրաց, հին ժամանակները Ախալցխայի գաւառի մէջ նախ բնակած է Ս. Գրոց մէջ յիշուած Յարեթի Մուսոյ թոռն, յորմէ սերած են Մեսխէ ըսուած կովկասեան ժողովուրդը, որոց երկիրն կ'իսկ նախ Հայոց, Վրաց և Եգիբրաց մէջտեղ: Ինչպէս կ'երեւի առաջին անգամ Վրացիք տեղ

երեւոյ իրենց այս սահմանակից երկրի, անուաներ են զայն Սա-Մցխէ (Երկիր Մեսխաց), և զխաւոր քաղաքն ալ Ախալցխէ (Նոր քեր): Վարդան աշխարհադէր յետ ըսելու թէ «Սամցխէ» Ախալցխէ է, կը յաւելուի նաեւ «Իշխանաց երկիրն է», և յիշուի եղաւ ժամանակ մը, որ Ախալցխան ազատ իշխաններով կառավարուեցաւ, և նոյն ատեն կոչուեցաւ ի Հայոց Իշխանաց երկիր:

Ըստ բնական աշխարհագրական բաժանման՝ Ախալցխան իր գաւառով, յատուկ մասն համարուած է Հայաստանի: Մեր աշխարհակալ թագաւորաց ժամանակ, երբեմն բոլորովին Հայոց ձեռքը մնացած է, և երբեմն ալ հարկատու կամ Հպատակ եղած: Կը համապատասխանէ Տայոց լեռնոտ նահանգի Ճակը գաւառի:

Շատ պատերազմներ և աղետայի տեսարաններ ունեցած է Ախալցխան, զանազան ժամանակ. և իր բնակչաց բաշխութիւնն միշտ զոյլուած է, և առած մ'ալ յատկացուած, թէ «Մէկ Ղարսեցի երեք Երեւանցի կ'արժէ, և երկու Ղարսեցի մէկ Ախալցխացի»:

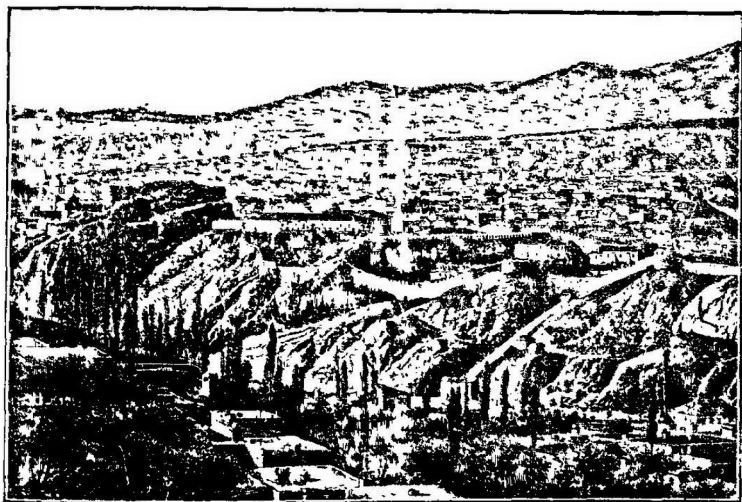
ԺԳԻՐ զարու մէջ, Թաթարաց արշաւանաց ժամանակ, երբ Վրաց տերութիւնն խիստ տկարացած էր, Ախալցխայի՝ ինչպէս նաեւ Ախալքալաքի բնակիչք անկախութեան կը ձգտին և ինքնապոյիս կ'ուզէն կառավարել իրենց երկիրը: Այդ ազատութեան և անկախութեան մեծապէս կը նպաստէ քաղաքիս անտիկ դիրքն և տեղացւոց անվիճեր բաշխութիւնն, որով ԺԻ զարու առաջին կիսուն մէջ, Վրաց Գէորգ թագաւորն ստիպուեցաւ ազատ և անկախ համարել Ախալցխան և Ախալքալաքը՝ իրենց գաւառովը և առաջին Աթաբէկ (Հայրիշխան) եղաւ Սարգիս անուանով մէկը, և այնուհետեւ այս երկիրն փոխանակ Սա-Մցխէ կոչուելու, կոչուեցաւ Սա-Արսիկ (Երկիր Արսիկաց կամ ըստ մեզ Իշխանաց երկիր):

1414 (ՊԵԳ) Թուին Իւանէ Աթաբէկի ժամանակ, Ախալցխայի մէջ պանդխտութեամբ բնակող Պարսիկները Հայոց և Վրաց հետ կոռուելով և թնամանալով, զազտուկ քաղաքն ենթկոծ կ'ընթան Բագրեւանդայ վա-

զարշակերտ քաղաքը, և Յուսուփ ամիրային
զանգասելով կը գրգռեն զիմել Տայոց աշ-
խարհի վրայ, և առաջնորդելով ամիրայի
զօրաց կու գան մինչև Ախալցխա, և նեն-
գութեամբ քաղաքը կը մատենն անօրինաց
ձեռքը: Առաքել Դավրիթեցին ալ կը յիշէ
ՊՂԳ (= 1444) թուին Ջահնշահի քաղաքին
վրայ յարձակելն և բնակիչները գերի տանին:
Իսկ 1448ին Մոզղաց անիշխանութեան ժա-
մանակ, Երզրուպ խանը, յետ Ջալալբը ա-
ւարելու կու գայ կը պաշարէ Ախալցխան:

Մինչև 1463 թուականը ամարէկները

կը հաստատուէին Վրաց թագաւորներն, այդ
տարին Կուարկուարէ ամարէկը ինքզինքը
բոլորովին անկախ ըրաւ: Չուր տեղ Վրաց
թագաւորներն աշխատեցան հպատակեցընել
ամարէկները, որով և առիթ եղան ոչ սա-
կաւ արինահեղուկեանց և պատերազմաց:
1547ին երբ Թուրքերը սկսան յառաջ խա-
ղալ Ճորոխի և Կուրայ հովտաց մէջ, Շահ-
թահմադ-խանը օգնութեան եկաւ նոյն ժա-
մանակ իշխող Քէյխոսրով ամարէկին:
1553էն 1580, այս երկրի մէջ շարունա-
կաբար անպակաս եղան պատերազմք, կո-

Ախալցխա, հիմ քաղաքի և բերդի տեսարանը:

տորածք և անբմուճք: Կոին զեռ աւելի
սաստկացաւ երբ Կուարկուարէ և Մանուշար
զիւցազունք՝ յաջորդեցին իրենց Քէյխոս-
րով հօրը: Աւանդութիւնը շատ բաներ կը
պատմէ այս կրկին քաջաց՝ եօթը տարի-
ներու մէջ ընդդէմ Թրքաց մղած յաղթող
պատերազմներու վրայ: Բայց փոստ ու իրենց
քաջութիւնն միայն բանի մը տարի ուշացուց
իրենց կործանումը, և ինչ կարող էին ընել
ամբողջ Օսմանեան բանակին գէմ: Վերջա-
պէս 1579ին Թուրքերը Ախալցխայի տի-

րեցին. նոյն տարին Կուարկուարէ և իր եղ-
բայրն Մանուշար Կ. Պօլիս երթալով, պա-
տուով ընդունուեցան: Մանուշարի կարգէ
զուրս քաջութիւններն և անձնական ձիրքե-
րը, իրեն ձգած էին Թրքաց զարմանքը. այդ
պատճառաւ, սուլտանը զինքը իւր հայրենիքը
պարձուց, և փաշայութեան տիտղոս տուաւ:

Սակայն ինչպէս կ'երեւի, շուտ զղջացին
Թուրքերը, Մանուշարի այս կերպով տեսակ
մը անկախութիւն տրուելուն, և փորձեցին
իրեն փասել, բայց չյաջողեցան: 1587ին

խաղաղութիւն հաստատուեցաւ, և Ախլցխան թրքաց ձեռքէն ելաւ, և Մանուկար իշխեց այնուհետեւ մինչեւ 1614 թուականը, և մեռնելով յայտրոգ թողուց իր համանուն որդին Մանուկար:

Մուրադ Դ 1625ին պաշարել տուաւ Ախլցխան՝ Սէֆեր փաշայի ձեռքով, և յետ 23 աւուրց բնակիչք կամովին անձնատուր եղան: Այնուհետեւ ձեւացաւ Ախլցխայի փաշայութիւնը, և առաջին փաշան եղաւ Սէֆեր, որուն ապա յաջորդեցին իրեն սեւրունդը:

Ռուսները պաշարեցին Ախլցխան 1810ին թարմագով զօրավարի ձեռքով, և տիրեցին յետ ահաւոր պատերազմաց՝ տաննեւութ տարի վերջը, Փառքեիչի ձեռքով:

Այդ միջոցին (1828), Ախլցխան՝ Ասիական Տաճկաստանի ամուր և հարուստ քաղաքներէն մին էր. վաճառականութիւնը, որ մեծաւ մասամբ Հայոց ձեռքն էր, շատ բանուկ էր, յարաբերութիւն ունէր Երեսնու, Թիֆլիզու, Տրապիզոնի և Կարնայ հետ: Բաց ի բերդերէն, շրջապատ ամուր պարիսպ մ'ունէր աշտարակազարդ:

Արդիանուպօսոյ զանադրութեամբ՝ երբ Ախլցխան ուրիշ երկիրներու հետ բոլորո՞վին Ռուսաց տրուեցաւ և Կարինը վերատին թրքաց ձեռքն մնաց, Կարնեցի բազմաթիւ Հայեր՝ իրենց գաղթավայր ընտրեցին Ախլցխա քաղաքը, և յետ բազում վշտաց և ճանապարհի նեղութեանց 1830 թուին եկան հասան իրենց ընտրած երկրորդ Հայրենիքը:

Յետ պատերազմին բոլոր քաղաքը աւրուած կործանուած վիճակի մէջ կը գտնուէր, որով նոր գաղթականաց համար Հարկ էր նոր քաղաք մը հիմնել. այդ պատճառաւ բաւական ժամանակ իրաններու տակ բնակեցան, և տէրութենէն բաշխուեցաւ զրամ, ցորեան, արուեստաւորաց համար, մետաքս, բամբակ, երկաթ, և զանազան նիւթեր և գործիքներ: 1832 տարւոյ գարնան սկիզբը, սկսաւ այժմեան նոր քաղաքի շինութիւնն:

1833 թուին եղած աշխարհապաշտ մը կը քաղենք Ախլցխայի բնակչաց և տանց հետեւեւ թիւերը.

Բնիւթ

Հայ-կաթ.	385	տուն	623	արք
Հայ-լուս.	26	»	64	»
Վրացիք.	44	»	94	»
Հրեայք.	117	»	327	»
Մահմետականք.	24	»	42	»
ԵՈՐ ԳԱՂՔԱԿԱՆՔ				
Հայ-լուս.	1542	»	4004	»
Հայ-կաթ.	130	»	296	»

Գումարն 2268 տուն 5447 արք:

Այս թիւերէն կ'երեւին, որ պատերազմէն առաջ, քաղաքիս բնակչաց մեծամասնութիւնն կը կազմէին Հայ-կաթոլիկները: Մեծին Մխիթարայ Աբբայի աշակերտն Հ. Յակոբոս Վ. Բուզայեան՝ 1728ին քաղաքս քարոզած ժամանակ, իրեն ունկնդիր եղած են մինչեւ 2000 հոգի. նա հոս հաստատած է զանազան եկեղեցական հանդէսներ, ինչպէս Ռտուլայ, Թաղուծն Բրիտտոսի, և այլն: Նոյն տարին (1728) մինչ ահաւոր համաճարակ ժանտախտը, անհամար մարդիկ մահուան կը մատնէր, Հ. Բուզայեանի խորհրդով շատ ընտանիքներ լեռը կը փախչին և կ'աղատին, իսկ ազահւոթեան կամ շքատուրութեան պատճառաւ քաղաքը մնացողները՝ գրեթէ ամբողջ կը մեռնին:

Ախլցխան այժմ՝ ձեւացած է երկու մասերի. հին քաղաքը (Ռապառ) կառուցուած է Կուրայ օժանդակ և երբեմն Ախլցխա և այժմ Փոցիկով կոչուած գետոյն ձախակողմը, քանի մը ալէձեւ բլուրներու վրայ. ճիշդ արեւելեան քաղաքաց նմանութիւն ունի, նեղ ծամածու փողոցներով, փոքր փայտաշէն կամ կոշտ քարաշէն և երբեմն նաեւ գետնափոր տներով:

Գետեզեքէն զէպ ի վեր բարձրացող, խորտուգարտ, ահեղտեսիլ և մեծաւ մասամբ հրատական պարփուրէ ձեւացած բարձանց վրայ, զեռ կը տեսնուին հին բերդի առամ. նաձեւ վերջացած պարիսպներն, և խորաձորից մէջ կիսակործան հին զրանց կամաւ, բակապներն: 1828ին պատերազմէն վերջ կործանուեցան բոլոր մզկիթներն և բերդի մօտ գտնուած տներն: Մզկիթներու մէջ աւելնէ նշանաւորն բերդի մէջ կառուցուածն էր, որ արդարեւ ճարտարապետութեան պլուփ

գործոց մը կրնայ համարուիլ : Բերդի շինութեան ժամանակն անծանօթ է, յոմանց կը համարուի Թամար Թագուհիէն շինուած . իսկ մզկիթն կառուցուած է, Հին ավարէ, կաց սերունդ Աճմտ փաշայն, իտալացի ճարտարապետի մը ձեռքով : Կանոնաւոր խորանարդի մը վրայ բարձրացած է կիսաբոյր 49 ոտք տրամագծով կապարապատ գմբէթն . ձեւով ճիշդ նման է Կ. Պօլսի Ս. Սփիայի, պատուհանները զարդարուած գունաւոր ապակիներով, որոց նկարներն կը ներկայացնէին Ղուրանի զանազան խօսքերը : Գաւիթն եւս գեղեցիկ է, երեք փոքրիկ գմբէթներ բարձրացած են երկաթմարէ սեանց վրայ, որոց խարխալներն և պուխներն պղնձաւոր են, Գաւթի մէջ կայ հայկական խաչարձան մը, հագիւ քանի մը զիւր ընթեռնի արձանազրուծմամբ : Բերդի հարաւային դրան վրայ քանդակուած արարական արձանազրուծենէն կը յայտնուի, որ բերդս նորոգուեր է 1707ին . իսկ մզկիթի շինութեան համար ալ, որ կառուցուած է 1752ին, ուրիշ արձանազրուծիւն մը կայ գաւթի դրան վրայ : Նշանաւոր էր նաեւ բերդի միւրաքն 130 ոտք բարձրութեամբ, սրբատաշ քարէ, զոր Ռուսը կործանեցին : Բերդէն իրեւ 10 վերստ հեռաւորութենէ, անծածակ ջրմուղով, վերոյշեալ Աճմտ փաշան բերել տուաւ ջուր՝ մինչեւ մզկիթի գաւթի : Պատերազմի ժամանակ մզկիթն շատ չփասուեցաւ և Ռուսը, քանի մը նորոգութիւններ և փոփոխութիւններ ընելով՝ եկեղեցւոյ վերածեցին զայն :

Փոցիսով գետի վրայ ձգուած փայտեայ կամուրջ մը կը միացնէ Հին քաղաքը նորի (Պլաւն) հետ, ուր կան բաւական թուով նոր շինուած պալատներ, գեղեցիկ և ճաշակատար տներ, հարկաւոր կրպակներ, կարգաւորեալ փողոցներ, սրբատաշ քարէ եկեղեցիներ, քաղմաթիւ աղբիւրներ, կարաւանատներ, բաղնիքներ, վարժարաններ, հասարակաց պարտէզ, և այլն :

Երկար ժամանակ վրաց հետ խառն ապրելով քաղաքի բնիկ Հայ-կաթողիկները, և մոռանալով իրենց մայրենի լեզուն, այժմ մեծաւ մասամբ վրացերէն կը խօսին, թէ և իրենց եկեղեցիներու մէջ միշտ հայերէն կը

կատարուին ժամերգութիւնք և այլ տառուածային պաշտամունք : Վերջին հրատարակուած Կովկասի ազգաբնակչութեանց աշխարհագրի մէջ, մեծ տխրամբ և կամ չգիտեմ ինչ դիտմամբ, քաղաքին Հայ-կաթողիկացի թիւն դրած են միայն 739 հոգի, և բոլոր վրախօս Հայ-կաթողիկները խառնած են վրացիներու հետ կամ յիշած են Հռովմէական-կաթողիկ ճանապարհ :

Մշակը 1883 տարւոյ 70 թուոյն մէջ, պաշտօնական հրատարակութենէ հանելով, հրատարակած է Անդրկովկասի Հայ-կաթողիկացի թիւն, յորմէ կը քաղենք քաղաքի Հայ-կաթողիկացի բարձրագոյն եկեղեցւոյ ունեցած ծխականներու հետեւեալ թիւերը .

Ս. Մկրտիչ	Եկեղեցի	1180	Ժխականներ
Ս. Խաչ	»	748	»
Ս. Աստուածածին	»	740	»
Ս. Խաչ Երեւման	»	708	»

Գումարն 3376 ծխականներ :

Այս թիւերն կը վերաբերին 1882 տարւոյ, իսկ եթէ առաջ գալով հաշուենք նաեւ 17 տարուան մէջ աւելցած անձանց թիւերը, պիտի տեսնենք որ Ախալցխա քաղաքի Հայ-կաթողիկները 4000ի կը մօտենան :

Քաղաքս Կովկասի Հայ-կաթողիկացի կեդրոնաւայրն է, և իւր հոգեւոր կառավարութենէն կախումն ունին Ախալցալաքի, Լոռուայ և Ալեքսանդրապօլի վիճակներն . իսկ հոգեւոր կառավարութիւնն՝ քանի որ Կովկասը չունի առանձին Հայ-կաթողիկ եպիսկոպոս, վերաբերութիւն ունի Սաբաթովի լատին եպիսկոպոսին : Այժմ ինչպէս ամբողջ Կովկասը, նոյնպէս և քաղաքիս Հայ-կաթողիկներն տիրութիւն մէջ կը գտնուին :

Կարնէն գաղթող Հայ-կաթողիկներն առաջ բնակեցան Հին քաղաքի մէջ, իրենց կրօնակից վրախօս Հայերու հետ, և չուզեցին տէրութեան առաջարկած հողի վրայ նոր եկեղեցի շինել, բաւականաւայով արդէն եղած ազգային կաթողիկ եկեղեցիներով : Բայց քիչ ատենէն, տեղացի վրախօս Հայ-կաթողիկացի ցուցած հակակրօնութենէն և անհրաւիրութենէն կը ստիպուին նոր քաղաքի

մէջ հիմնել այժմեան Ս. Առաւելածոնի վե-
րափոխման եկեղեցին 1833—34 թուական-
ներու մէջ, և մեր վնասաց միարան, և գաղթա-
կանաց առաջնորդ բազմադիւն Հ. Եփրեմ
Վ. Սէթեան կատարեց հիմնարկութեան օրհ-
նութիւնը, Ախալցխայի ուրիշ բնիկ բազա-
նայից հետ «առաջի սպայակոյտ աւագանւոյ
տեղւոյն» իշխանացն Ռուսաց և առաջի բազ-
մամբոխ ժողովոյ համօրէն թաղաքին յամե-
նայն ազգաց » Եկեղեցւոյս մօտ կառուցուած
Վերափոխման ուսումնարանին վրայ հետե-
ւեալը կը կարգանք 1882 տարւոյ Մշակի
181 թուոյն մէջ. «Ս. Վերափոխման ու-
սումնարանի ամենածաղկած ժամանակն էր,
երբ Հայր Սէթեանցը, գաստառու էր այս ու-
սումնարանում. այդ ժամանակ դաս դաս
մանկտիք անխտիր թէ Լուսաւորչական և թէ
Հայ-կաթոլիկ դիմում էին Հայր Սէթեան-
ցի մօտ և յազեցնում իրանց ծարաւը: Եր-
շանկալիատակ Հայր Սէթեանց տիւ և գիշեր
շախատում էր իր աշակերտաց և ուսումնա-
րանի առաջակիմութեան վրայ: Հայր Սէ-
թեանցը և Հայր Եսային առաջինը եղան,
որ սերմանեցին Ախալցխայում լուսաւորու-
թեան և ուսումնասիրութեան գաղափարի
սերմը՝ ամեն Հայ անհատի սրտում. նոցա
աշակերտներէց է և մեր Աղ. Արարատեանը:
— Մեռաւ Հայր Սէթեանցը, նորա հետ
մեր ուսումնարանը ընկաւ մի անորոշելի հի-
ւանդութեան մէջ, որովհետեւ Վենետիկից
էլ չեկան մեզ վարդապետներ»: Հ. Սէթեան-
ցի յիշատակն զեռ վառ է թաղաքիս բնակ-
չաց սրտերու մէջ. նորա գերեզմանն է ե-
կեղեցիէն զուրս անմիջապէս աւագ խորանի
հետեւը, հանդերձ յատուկ քանդակազարդ
տապանաքարով, և ուխտատեղի եղած է, « և
որպէս սրբոյ տանին զհոգին ի շիրմէն վասն
ախտաժեռաց, և ասեն ինի բժշկութիւն »:
Եկեղեցւոյ մօտ կան նաեւ մի քանի ուրիշ
վարձանատեղի և քահանայից գերեզմաններ,
արձանադրութիւններ ունեցող տապանաքա-
րերով:

Վերափոխման եկեղեցիս շինուած է հա-
մակ սրբատաշ քարէ, ունի նաեւ խաչակիր
զանդակատուն շինուած 1843ին: Հ. Սէ-
թեանցէն մերջ Հայ-կաթոլիկաց ուսումնա-

րանը մնաց տիրացունքնու ձեռք, և քանի
մը տարի ալ փակ. միայն Հ. Սիմոն Շա-
հինեանցի ժամանակ, Միսաք Էօթսիւզեանց
ուսուցչի ձեռքով քիչ մը յառաջագիմեց:
1875 թուին հին թաղաքէն մի քանի վրա-
խօս Հայ-կաթոլիկներ՝ նոր թաղաքը բնա-
կութիւն հաստատելով, կը յաջողին վրախօս
քահանայ մը ունենալ Վերափոխման եկե-
ղեցւոյ մէջ, որ և ժամանակ մը հայերէն
Աւետարանէ վերջ՝ կը կարգար նոյնը վրա-
ցերէն, որով երկար ժամանակ ոչ սակաւ
կոիւնքնու առթիւ եղաւ Հայ և վրախօս կա-
թոլիկներու մէջ: Ի վերջոյ Հայք, որ ջերմ
պաշտպան են ազգային ծիսից և արարո-
ղութեանց, յաղթող կը հանդիսանան, և վրաց
լեզուն եկեղեցւոյ մէջ գործածուելը տեղու-
թեանէն կ'արգիւրէ:

Հին թաղաքի մէջ եղած Հայ-կաթոլիկաց
եկեղեցիներէ Ս. Նշան կամ Երեմեան Ս.
խաչ կոչուածը, կառուցուած է բարձր բլրան
վրայ, Հայոց միջին դարու եկեղեցեաց ձե-
ւով, ոչ այնչափ սրածայր կաթողիկէի, որ
բաւական հնութեան նշան է: 1828ին պա-
տերազմի ժամանակ, Ռուսաց յարձակմունքը
կ'ուղղուի եկեղեցւոյս վրայ, ուր անկարա-
գրելի կոխ մը տեղի կ'ունենայ: Զանազան
ժամանակաց մէջ նորոգուած է եկեղեցիս,
սակայն Տիւպուս յոյժ արտառոց (baroque)
կը գտնէ այդ վերանորոգութիւնը, որովհե-
տեւ որոնց մէջ պէտք եղած տեղերը՝ փո-
խանակ նոր սրբատաշ քարեր գործածելու,
ազուցած են շուրջը գտնուած տապանաքա-
րեր կամ խաչարձաններ, հանդերձ կիսաւեր
արձանազրութեամբք: Պ. Պրոսէ ընթերիւնա-
կած և հրատարակած է այդ արձանազրու-
թիւններէն մի քանին, որք կը վերաբերին
Ջ (= 1451), ԶԳ (= 1454), ԶԻԿ (= 1475) և ԶԻ (= 1491) թուականներուն:
Նշանաւոր է եկեղեցւոյ գերեզմանատունը,
հին ոճով խոյակերպ տապանաքարերով, յորո
կայ նաեւ ՊՁԷ (= 1426) թուականաւ ար-
ձանագիր: Սպիտակ կճեայ քար մը նոյն
գերեզմանատան մէջ կը ծածկէ Հայ-կա-
թոլիկ Պետրոս Յովսէփովիչ Պէժանով քա-
ջագնի նշխարները, որ 1828 տարւոյն օ-
գոստոս 15ին յարձակման պահուն՝ քաջու-

Թեամբ ինկաւ: Իւր զիւցազնական արդիւնքն ճանչցաւ Ախալցխայի ժողովուրդն, և երկու գեղեցիկ արձանագրութեամբք ուստերն և վրացերէն, զարգարեց նորա տապանաբարը: Ս. Խաչի վերջին նորոգութիւնն եղած է 1866ին, Ազնաւորեան եղբարց արդեամբք:

Ս. Աստուածածին, որ կառուցուած է 1356 թուին Ս. Խաչէն քիչ մը աւելի վար, ամենեւին եկեղեցւոյ նմանութիւն չունի, այլ սովորական տուն մ'է նորոգուած 1442ին: Արեւելեան որմի վրայ կան երկու արձանագրութիւնք, որոց միոյն մէջ յիշուի կառուցանող եկեղեցւոյս Աբրահամ արեղայ, և երկրորդին մէջ ոմն Եսայայի նորոգողը: — Ս. Յովհաննէոս Մկրտչի եկեղեցւոյ մէջ քարի մը վրայ, որ աւանդատան դրան իբրեւ բարաւոր կը ծառայէ, կայ հայկական ԾԽԷ (= 1298) թուականը առանց այլ յիշատակութեան. ուրիշ չորս խաչաքանդակներով զարդարուած քարի մը վրայ ալ կը կարդացուի 1511 թուականը: Եկեղեցւոյս անմիջապէս մօտ կը տեսնուի մեծ խաչարձանի մը քարէ խաւրիսն, վրաց եկեղեցական տառերով գեղեցիկ արձանագրութեամբ, բայց առանց թուականի: Պետրոս Բեպուրեան, եկեղեցւոյս շինութեան թուականը կը դնէ 1750: Նոյն անձը կ'ըսէ Հայ-կաթողիկոս երկրորդ Ս. Խաչ քարաշէն եկեղեցին, կառուցուած է 1691 թուին, արդեամբ Մեփիսեան եղբարց *:

Հ. ԾՈՌԻՒՍ ԷՓՐԻՍԵԱՆ

Շաքայարեղի

* Տեղւոյ ողութեան պատճառաւ հարկաւորուեցանք Ախալցխայի նկարագրութեան մասնացած մասը յաջորդ ամսուան թողուլ:

ՊԱՏԿԵՐ. — Կիսամսեայ քերք կրօնական եւ գիտական: — Գրեթէ 50 պատկեր: Հասցէ՝ Rédaction du *Badguère*, Constantinople, Péra, rue YÉCHIL N. 1.

LE COURRIER DES BALKANS. — Ազգային եւ լուսավարական օրաթ: Գրէ իմք: Ոսկար իսկէմսէր: Գրեթէ 30 փուլ: Հասցէ՝ Rédaction du journal *Courrier des Balkans*, SOFIA (Bulgarie).

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

1. Ջեսսիկայի առաջին աղօթքը. մանկական գրոյց. քարագնադէմ Պեռն Պոշտանցի: — Թիֆլիս, Արագ. տպար. Մ. Մարտիրոսեանցի, 1889: 8⁰, 80 էջ. գին՝ 20 կոպ.:

Թէ կրթական գրքերը ինչ մեծ կարեւորութիւն ունին դաստիարակութեան, մանաւանդ սրտի դաստիարակութեան մէջ, քաջայայտ է: Կ'ըսէ առածը. Ծրար պգտիկոց կը ծոխ, Համարելով մարդկութիւնն ալ տեսակ մը ծառ, պէտք ենք տալ անոր ուղած ձեւերնս, երբ դեռ իր ճիւղմ ու ճապուկ հասակն մէջ է: Այս բանիս աւելի հոգ պիտի տանին ծնողք. խանձարուքէն սկսեալ՝ պէտք են իրենց մայրենի կաթին հետ ծծել տալ անոնց՝ սրտի կրթութեան այդ սերմերը, որոնք մօտ մը ծլին բողբոջին տուննց սրտին մէջ. վասն զի շատ անգամներ նոյն իսկ ծնողք կ'ըլլան պատճառ իրենց որդւոց յոռի դաստիարակութեան, ինչպէս կը տեսնուի ներկայ վէպին մէջ:

Ուրախայի է տեսնել որ Թիֆլիսի Հայոց Հրատ. ընկերութիւնը՝ մասնաւոր փոյթ ու խնամ կը տանի դաստիարակութեան, հրատարակելով կրթական վէպեր, որոց ընթերցումը՝ հարկաւ իրեն օգուտները կ'ունենայ մանաւորէն գտնուած սերմիկներուն ոգի կու տայ:

Ջեսսիկայ՝ զիւտաբաց, ոտաբորիկ, ցնցոտիների մէջ փաթաթուած աղջիկ մը, զուտօք անարժան մօր, որ կը տանջէ, կը չարաբարէ զանի, հակառակ իր մօր արգելից, կը ծանօթանայ Աստուծոյ անուան, իր առաջին աղօթքը կ'ընէ անոր, և իր աղօթքով՝ քաղաքացած սիրտ մը կը կախըղքէնէ: Թարգմանութեան լիզուն մարտը, վարժ գրչի գրոյ՝ մը կը կրէ:

Հ. ԱՐՄԵՆ ԳԱՅԻՍԵԱՆ

2. *L'Idiome des Inscriptions Cunéiformes Urtartiques*, par Joseph Sandalgian. Rome, 1898. — Prix fr. 1,25.

Վանայ և իւր շրջակայից բեկնագիր ար.